

мирољуб вучковић

методика
настабе
српског језика и
књижевности

за III и IV годину
педагошке академије

ЗАВОД ЗА УЧБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА • БЕОГРАД

ПРЕДМЕТ И ЗАДАЦИ ПРОУЧАВАЊА

Наша савремена и реформисана школа заснована је на низу чинилаца који целокупан образовно-васпитни процес активно укључују у динамику општег друштвеног развоја. Ниједна значајнија активност у нашем друштвеном систему није изолована, али ниједна није толико повезана са свим његовим токовима и присутна у свим његовим кретањима као што је образовно-васпитна делатност. Њено место и улога у изграђивању и усавршавању друштвених односа чине је изузетно значајном и одговорном.

Да би постигла друштвене циљеве који су од посебне важности, таква школа мора бити организована на модерним принципима и достигнућима савремене научне теорије и праксе. Она мора ићи укорак са остварењима из готово свих области људске делатности и мора бити најпозванији тумач човекових настојања да у раду и коришћењу плодова тога рада осмисли свој живот. Без осмишљеног повезивања теоријске мисли и њене практичне примене не може се замислити стваралаштво од ширег друштвеног интереса ни у једној области нашег сложеног и динамичног развоја, а најмање у образовању које своју делатност заснива на селекцији оних човекових достигнућа која имају највише егзактног у себи.

Најновија кретања у нашој наставној теорији и пракси потврђују такву нужну повезаност. У организацији образовно-васпитне делатности све је мање наставног традиционализма, који се скоро искључиво заснива на провереној али често стручно застарелој и превазиђеној пракси. Све је више модерних теоријских разматрања која су искуствено препознатљива, а највише је оних методичких приступа који су и теоријски прихватљиви и практично остварљиви. То важи мање-више за метод рада у свим образовно-васпитним областима, а посебно у настави матерњег језика као најважнијег подручја нашег образовног система.

Зато методика наставе матерњег језика — као посебна дидактика и научна дисциплина која теоријски расветљава сва питања из програмских садржаја и осталих обавеза наставе овог предмета и даје практична упутства за њихову реализацију — има изузетан образовно-васпитни значај и друштвену одговорност. Јер, матерњи језик као наставни предмет доминира у свим фазама основног и средњег образовања, па је и његова методика врло разграната и комплексна. Како свака наставна фаза поред општих карактеристика има и неке посебности, то и методик у наставе матерњег језика

треба посматрати као сложену научну делатност која своје принципе остварује етапно: од наставне проблематике у млађим разредима основне школе, која чини основу за стицање трајних знања, умења и навика, преко сложенијих захтева у вишим разредима основне школе, до свестраног приступа решавању програмских задатака у средњем образовању.

Методика наставе српског језика у млађим разредима основне школе проучава све облике активности, чије је методичко решење битан услов за остварење задатака и циљева целокупне наставе овог предмета. Предмет њеног истраживања су, пре свега, програмски садржаји у оквиру редовне наставе, затим организација ванредне наставе (допунске, додатне, продужне), ваннаставних ученичких активности (дружина), повремених облика активности (школских приредаба, излета, посета, екскурзија, и др.), као и планирање наставног рада и праћење његове реализације. Уз то, позориште, филм, радио и телевизија су све видније присутни у настави матерњег језика, те питања из области ових специфичних медија увећавају и онако бројне задатке методике наставе овог предмета.

Задаци методике наставе матерњег језика као научне дисциплине али и као наставне делатности проистичу из програмске структуре за млађи основношколски узраст, а односе се на садржаје који су свакодневна наставна обавеза и на посебне облике рада који допуњавају, проширују и продубљују редовну наставу. Важнији методички задаци су да:

- истакне место, улогу и значај матерњег језика као најсвеобухватнијег образовно-васпитног подручја у целокупном наставном процесу ове фазе школовања;

- проучи задатке и циљеве наставе матерњег језика који су најбројнији и најразгранатији, а чије остварење истовремено значи и оспособљавање ученика за самостално стицање знања, умења и навика;

- анализира структуру наставног плана и програма од I — IV разреда, специфичност појединих подручја наставе матерњег језика и њихову међусобну повезаност, и да проучи уџбенике и наставна средства и могућности њихове практичне примене;

- теоријски размотри одговарајућа модерна методичка решења за реализацију наставних садржаја и осталих облика активности у настави матерњег језика, водећи рачуна о плурализму постојања који наставу овог предмета мора сачувати од практицизма и формализма и обезбедити јој динамички, истраживачки и стваралачки приступ који подстиче ученичку радозналост, мисаоно и емотивно их ангажује у највећој мери, развија њихове индивидуалне способности и склоности и непосредно утиче на комплетно стасање њихове личности;

- сагледа бројне захтеве планирања у настави овог предмета, које најфункционалније обједињује све образовне и васпитне задатке и циљеве целокупне разредне наставе.

Сви ти основни задаци методике наставе матерњег језика проистичу из њеног најважнијег циља — да обучи будућег учитеља за образовање и васпитање ученика у стваралачком, критичком и

слободарском духу и тиме омогући да се најмлађи васпитаник систематски припрема за самообразовање. Све се то постиже свакодневним методичким оспособљавањем и стицањем стручне спремности и моралне одговорности за успешно остваривање сложених захтева наставе матерњег језика у млађим разредима основне школе.

Будући учитељ треба да схвати да је непрекидно стручно усавршавање дужност која проистиче из чињенице да се припрема за позив од посебног друштвеног интереса. За стваралачко и осмишљено организовање наставе матерњег језика неопходно је свестрано познавање методичких разматрања којима се обогаћује наставна пракса, која истовремено нуди нова открића теорији и подстиче је и усмерава на даља научна истраживања. У будном праћењу живог међусобног допуњавања наставне теорије и праксе — учитељ треба да пронађе право место свог изузетно одговорног посла.¹

---

1. Проучавање ове наставне дисциплине подразумева тесну повезаност и функционално обједињавање са знањима из других студијских предмета, посебно лингвистике, књижевности за децу, дидактике, психологије, и др.

ОСОБЕНОСТИ И ЗНАЧАЈ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА

Матерњи језик представља сложену појаву која се остварује у различитим функцијама, те се његовим проучавањем баве различите научне дисциплине, које су међусобно тесно повезане. У свакодневној реализацији матерњи језик се јавља као:

- средство изражавања,
- наставни језик,
- наставни предмет.

Разумљиво је, зато, што се језичким феноменом баве и историја језика и лингвистика и стилистика, али и психологија, социологија и, коначно, методика наставе матерњег језика.

1. Матерњи језик као средство изражавања представља најсавршенији вид међусобног комуницирања људи. Његови зачеци налазе се у далекој и једва препознатљивој прошлости, која се може само делимично реконструисати. Захваљујући улози коју је имао од самог настанка, био је један од најважнијих чинилаца у интелектуалном развоју човековог далеког претка, а од постанка цивилизације па до данас његова функција у непосредном општењу, преношењу искустава и трајном обележавању тековина човечанства у писаној форми има огроман значај за укупну људску материјалну и духовну делатност.

Колико је језик сложена појава најбоље показују његова слојевитост и разгранатост у функцији свакодневног говора. Извесне различитости његове употребе зависе од бројних чинилаца, међу којима су важнији: узраст (говор деце и говор одраслих), породица (љена социјална припадност и интелектуални ниво), средина (сеоска, градска); и други чиниоци мање или више утичу на норме стандардног књижевног језика и траже од језичких стручњака, али и сваког појединца, појачану будност у очувању његове чистоте и нормативности.

Но, то не значи да се књижевни језик као језички стандард у свакодневној употреби остварује у својој једнообразности. Видљиво стилско раслојавање и његове употребне различитости указују на гипкост, прилагодљивост и динамичност језичког феномена као сложеног и савршеног комуникативног система. Тако се може говорити о језику науке и образовања (научна дела, уџбеници, наставни процес), о језику средстава масовне комуникације (штампа, радио, телевизија), о административном језику (службено комуницирање и писана документација) итд.

Коначно, све те варијантности језика као средства изражавања добијају својеврсно осмишљање у књижевним делима као умет-

ничким творевинама и форми тзв. песничког језика, који представља највиши домет језичке реализације.

2. Матерњи језик као наставни језик има изузетно одговорну функцију у свим фазама нашег образовног система. Сва знања, вештине и навике из простране наставне делатности стичу се посредством језичке комуникације, без обзира на то што су у нашој настави све присутнија техничка помагала, јер је њихова функционалност опет зависна од ваљаног језичког посредовања.

Захваљујући околности што у млађим разредима основне школе све образовно-васпитне циљеве остварује једно лице — учитељ, матерњи језик као наставни језик јавља се у свом јединству, преко потребном за систематско и осмишљено развијање ученичке језичке културе, али и за његово целовито образовање и васпитање. Зато је недопустиво да се *само* на часовима српског језика брине о правилности, јасноћи и чистоти употребе језика (тј. говора), него је учитељева педагошка *обавеза* да у језичком комуницирању са својим ученицима и у свим осталим наставним и ненаставним околностима испуњава све захтеве нашег језичког стандарда.

То се посебно односи на најмлађе разреде, у којима се често морају решавати бројни проблеми језичке природе (говорни поремећаји, локализми у ученичком говору, недовољно активан речник, и сл.), јер часови матерњег језика, једним делом и због сложености његових програмских захтева, нису увек довољни за успешно остварење свих задатака. Часови из осталих предмета разредне наставе могу бити на потребној стручној висини само ако се и језички узорно реализују.

Према томе, говор у настави (тј. језик у акцији) не може зависити од наставног предмета (иако се може говорити о извесним стилским специфичностима, на пример на часовима математике, физичког васпитања или техничког образовања), већ мора бити увек на висини своје граматичке нормативности и стилске прилагођености. Свакодневним богаћењем дечјег речника, неговањем узорног исказа, подстицањем на одговарајуће говорне активности, без обзира на природу наставног часа, и слично — учитељ изграђује темеље на којима се заснива језичка оспособљеност ученика и у следећим фазама школовања.²

3. Српски језак као наставни предмет. Улога и значај језика у свакодневном човековом животу и раду знатно утичу на то да *матерњи језик као наставни предмет* заузме централно место у програмској структури разредне наставе. Својом прог-

2. На жалост, то се у предметној настави не остварује увек у довољној мери. Често су наставници матерњег језика *једини* посленици у неговању и развијању језичке културе ученика, док се у настави осталих предмета језику не поклања потребна пажња. Нису ретке појаве да се у тој настави двоструко греши: не реагује се на недовољности које се јављају у ученичком речнику и, још горе, наставници и сами не воде рачуна о ваљаности свога језика. Последице су познате: ученици се придржавају језичких стандарда само на часовима матерњег језика и књижевности, а у осталим приликама у школи и ван ње озбиљно одступају од норми у употреби језика. Зато је неопходно да се у образовној делатности на свим нивоима и у свим подручјима на језик гледа као на важну компоненту успешног остварења програмских садржаја.

рамском оријентацијом и присутношћу у свакодневној настави овај предмет и ширином и дубином захвата најосетљивија подручја која младом човеку пружају елементарна сазнања, умења и навике, без којих се прерастање и сазревање детета у комплетну личност не може ни замислити. Уз то, он задира и у област неких других делатности (радио, телевизија, филм, позориште), а незаобилазан је и као корелат у настави осталих предмета на нивоу млађег основношколског узраста. Ако се томе дода да се у оквиру наставе матерњег језика може организовати десетак облика ученичких слободних активности, као и то да нема скоро ниједне ваншколске активности која није мање или више у вези са наставом овог предмета, онда је јасно да је његово место у организацији разредне наставе веома важно, да је његова улога у остваривању образовно-васпитних циљева изузетно одговорна и да је његов значај за формирање комплетне ученичке личности велик и вишеструк.

Разгранатост значаја наставе матерњег језика је у суштини недељива јер су све компоненте у процесу примања, усвајања и примене знања међусобно чврсто повезане. Ипак, ради прегледности у њиховом проучавању, могу се категорисати, те се и њихов значај условно може посматрати као образовни, васпитни и функционални.

Образовни значај наставе матерњег језика огледа се у разноврсности и богатству сазнања која треба да постану ученичко трајно животно искуство. Нека од тих сазнања се надовезују на оно што дете искуствено већ донекле поседује, док су друга потпуно нова.

Тако се у првим контактима са ученицима учитељ упознаје са особеностима њиховог језика који је познат као *дечји говор*. С обзиром на то да тај говор најчешће носи у себи извесне нужне недостатке или деформитете, један од првих наставних задатака је да се они ублажују и постепено отклањају. Ако се активира пасивни ученички речник, савладају ортоепске препреке, уклоне говорне мане или погрешне навике и све то замени узорним говором — онда су значајни наставни циљеви који се односе на овај проблем остварени у довољној мери.

Неопходна корекција дечјег говора важан је предуслов за континуирано *богаћење ученичког речника*, у почетку нарочито лексички и синтаксички, а затим и у свему осталом што чини основу, норме и систем стандардног књижевног језика и правописа. Циљ свих облика језичких активности је *оспособљавање ученика за самостално усмено и писано изражавање* тим језиком и стицање језичке културе до оног степена који ће омогућити несметано остваривање наставних задатака из свих предмета у следећој фази школовања.

Настава матерњег језика се добрим својим делом темељи на *читању, доживљавању и тумачењу одабраних књижевноуметничких дела*. С обзиром на то да се разноврсни облици рада на тексту и у вези са њим односе на она дела која су смишљено одабрана као ученичка лектира, то су сазнања која нуде таква дела младом читаоцу изузетно садржајна и значајна. Књижевноуметничко дело, у зависности од сложености своје структуре, садржи често истовре-

но искуства из различитих области људског живота. Зато је *читање и вредновање прочитаног* веома сложена али и вишеструко корисна ученичка активност која најречитије показује колико су сазнајне, васпитне и функционалне компоненте наставе овог предмета у чврстој спрези.

У развоју човекове духовне културе велику улогу одиграло је *позориште* а касније и *филм*, који, иако у новије време у сенци телевизије, још увек важе за проверене изворе сазнања која младом човеку на врло ефикасан начин помажу да прошири своје културне видике. Настава матерњег језика омогућава најмлађим ученицима да упознају нека од својстава позоришне и филмске уметности и олакшава правилно поимање садржаја који им се нуде на сцени или на филмској слици.

У ери динамичног темпа живота и урбане цивилизације која све видљивије брише границе између појединих животних средина (град — село, велеград — провинција) — *масовна средства информације* (штампа, радио, телевизија) саставни су део свакодневног човековог живота. Она су толико наметљива својом присутношћу и ефикасношћу у обавештавању да их савремена настава, хтела она то или не, не може заобићи. Штавише, ако им се приђе критички и изостави оно што је само текућа, свакодневна информација — она могу бити од вишеструке користи у организовању наставе матерњег језика (прецизност и ефикасност у усменом и писменом комуницирању, узорна употреба језика, продорност и свеобухватност телевизијске слике, и др.).

Конечно, *посебни облици рада* у вези са наставом матерњег језика и књижевности (бројни видови ваннаставне активности, повремено организовани контакти са ужом и широм животном срединам) употпуњују њен образовни делокруг. Нарочито су значајни за откривање и усмеравање талентоване деце која своју натпросечну активност не могу увек да испоље у потребној мери на редовним часовима.

Васпитни значај матерњег језика као наставног предмета израженији је него у било којој другој наставној области, што је и разумљиво ако се има у виду бројност, разноврсност и сложеност његових садржаја. Ако се количина образовног у настави мери обимом и квалитетом трајно усвојених знања, онда су и васпитне компоненте такве наставе изразите и по броју и по вредности.

Један од битних васпитних елемената наставе матерњег језика и књижевности јесте *научна спознаја живота*. Сви наставни садржаји захтевају научни приступ у тумачењу, посебно у књижевности, затим филму, телевизији, и сл. Без обзира на то које су и какве просторне и временске категорије препознатљиве у тим садржајима, ма коју епоху тематски захватили и у ма ком периоду настајали као уметничке или документарне креације, са трајним или ограниченим идејним усмерањем — у наставној интерпретацији мора им се прићи аналитички и критички да би се дошло до научно заснованог суда о њиховој вредности. Вредновањем сазнајних, естетских, васпитних и друштвених компонената таквих садржаја, ученик постепено стиче трајну навику да у свим животним појавама открива научне законитости без чијег разумевања није могуће

схватити ни сложене процесе настајања, трајања и нестајања у природи и животу уопште.

Доживљавање, тумачење и вредновање разноврсних садржаја пружају ученику широке могућности сусрета са различитим *етичким нормама*. Захваљујући свом већ изграђеном критичком ставу и способности вредновања, ученик се природно *етички опредељује за најприхватљивији морал* који је заснован на хуманизму, слободи и људским правима, без којих човек не може да се оствари ни као јединка ни као друштвено биће.

У својој људској бити човек носи праисконску потребу за *естетским доживљајима*. Та неугасива жеђ за лепотом основни је стваралачки импулс у уметности и сигуран предуслов да се сачувају природне лепоте од неповратног уништења. Настава матерњег језика у најмлађем свом васпитанику негује и развија ту наклоност до потребног *естетског укуса* који ће га непогрешиво водити у откривању и доживљавању лепог у најразличитијим облицима.

Ако се ученик оспособљава да се у одређеним животним околностима (које нису само литерарни садржаји) етички правилно опредељује, и ако се неговањем естетског осећања у свакодневним сусретима са лепим (а не само у уметности) обогаћује његов сензитивитет — у њему се истовремено развија *љубав према свим животним вредностима* и изграђују навике да заузима *критички став према недоволностима* у животу и свету који га окружавају.

Од пресудног значаја за васпитање младих, који су највеће богатство нашег друштва, јесте буђење и неговање *патриотских осећања* према свом народу. Упознавањем херојске националне прошлости и достигнућа нашег савременог друштва кроз наставу матерњег језика (и уз осмишљену корелацију са осталим предметима) ученик се васпитава да цени позитивне тековине нашег историјског наслеђа и свакодневне напоре нашег човека да себи створи бољи живот, припремајући се да те тековине и оно што и сам изгради као користан члан заједнице — брани када устреба.

Функционални значај наставе матерњег језика толико је недељив од образовног и васпитног да се често у методичким разматрањима и не издваја, поготову што термилошки и није најпрецизније означен. Осим тога, стицање већине навика и умења као трајних претпоставки за успешно реализовање свих наставних задатака везано је и за остале наставне предмете, иако не у подједнакој мери, па се та функционална компонента односи на разредну наставу у целини. Ипак, и овде се не може оспорити водећа улога овог наставног подручја и велика одговорност коју има учитељ у процесу буђења, стицања и неговања трајних навика код најмлађих ученика.

Сложеност овог питања огледа се и у томе што су све категорије функционалног такође међусобно чврсто повезане и једна другу условљавају. *Посматрање* и *пажња* су у основи свих ученичких активности и без њих се не може замислити остварење ни најједноставнијих наставних садржаја из било ког програмског подручја. Умешност у посматрању и одабирању значајних појединости и активна пажња у којој има истраживачке радозналости су услов за успешан рад у свакодневној настави књижевности и језика и полазни чиниоци у развијању свих осталих ученичких способности.

Тако се *мишљење* и *памћење* надовезују на посматрање и пажњу, а њихов најважнији елеменат — *логичност* у мисаоној спознаји живота и процесу запамћивања — једино се у таквој повезаности у потпуности остварује. Нарочито је важно да се ученик непрестано оспособљава да логички мисли и да своја искуства заснива на оним знањима и умењима која ће му олакшати сналажење у било каквој животној ситуацији. Те навике посебно долазе до изражаја у настави књижевности, јер се без логичког мишљења, које подразумева уочавање, повезивање, упоређивање, проверу и друге елементе, не може свестрано доживети и правилно вредновати књижевно дело као слојевита уметничка творевина. Оно, истовремено, нуди обиље сазнања која се због естетске обојености просто намећу као трајне вредности, па их ученик радо и лако памти.

Ученичка личност без развијене *маште* и пробуђених *емоција* није комплетна, па је учитељева обавеза да негује и те психолошке категорије својих васпитаника. И овде књижевно дело има посебан значај, како у подстицању ученика на стваралачку, продорну и активну машту без које се реконструкције, ретроспекције, асоцијације, излети у будућност и други мисаони процеси не могу ни замислити, тако и на развијању њихове способности да на свет око себе не реагује само разумом већ и емоцијама које су често најефикаснији механизам у одбрани здраве личности.

Упознавањем разноврсних садржаја наставе матерњег језика, који доминирају и обимом и вредношћу, ученик развија *вољу* за новим и непознатим доживљајима, а решавањем свакодневних задатака стиче *радне навике* које ће му у току школовања омогућити да на рад не гледа као на наметнуту обавезу, већ да у њему нађе задовољство и најсигурнији облик самопотврђивања. Јер, ако је рад створио човека оним што он јесте, онда човек у раду треба најосмишљеније и најтрајније да остварује своју људску суштину.

Самостално служење књигом је основни чинилац ученичког *самообразовања*, а то су не само значајне функционалне компоненте наставе матерњег језика него и један од најважнијих домета разредне наставе у целини. Ако је најмлађи ученик у потребној мери оспособљен да се сам служи књигом као најмоћнијим извором знања, и ако уме да се сналази у компликованом систему тих знања која у процесу усвајања и обимом и вредношћу захтевају изузетан интелектуални напор, онда је учитељ испунио своју дужност и саградио чврсту основу на којој ће се темељити предметна настава и у наредној фази школовања.

Иако је значај матерњег језика као наставног предмета изузетно велики, његови задаци и циљеви се не могу у потпуности остварити без осмишљеног садејства и осталих предмета. Модерно организована настава у нашој савременој школи управо и полази од претпоставке да је већина наставних садржаја структурирана тако да се могу сагледавати из различитих углова, како би ученик стекао поуздану и објективну слику света око себе.

ПРОГРАМСКА СТРУКТУРА НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА ОД I ДО IV РАЗРЕДА

Програмска структура наставе српског језика, као и свих осталих наставних предмета у најмлађим разредима основне школе, ваља да буде најнепосредније у функцији поступног, складног и свестраног развоја ученичке личности. Тај коначни образовно-васпитни циљ постиже се остварењем општих задатака, као што су:

- научни приступ свим наставним питањима,
- мотивисање ученика за свестран, друштвено одговоран и стваралачки рад,
- рационализација наставе и осамостаљивање ученика у раду,
- свестрано основно образовање и васпитање кроз интеграцију знања, умења и навика и у зависности од ученичког узраста,
- функционално повезивање са програмима у следећим фазама школовања, и др.

Настава српског језика у својој програмској структури садржи и посебне компоненте, које су, пре свега, наставна обавеза, а једним делом и корисна упутства за реализацију образовно-васпитних задатака. То су:

- циљ и задаци (општи и оперативни),
- програмски садржаји за редовну наставу по разредима,
- посебни облици рада (ванредна настава, слободне и повремене активности),
- упутства за реализацију *Програма*.

Учитељ је *обавезан* да детаљно проучи наставни план и програм за овај предмет, да сагледа све програмске задатке који се у њему садрже и да их реализује у свим фазама наставног процеса, од *планирања* до *остварења* планираног и *вредновања* оствареног. Међутим, његово је *право* и да се *критички* односи према оним захтевима који не могу да издрже проверу у наставној пракси и да их, у извесној мери, допуњује, прилагођава или у целиности мења.

1. **Циљ и задаци** наставе српског језика у млађим разредима основне школе проистичу из свих програмских обавеза (општи) и из наставне грађе за поједине разреде (посебни). Програмски садржаји су по разредима тако структурирани да се њиховом реализацијом за одређено време и до одређеног степена остварују и оперативни и општи задаци наставе овог предмета, а самим тим и њен циљ: трајно усвајање *основа* језичке и књижевне културе, развијање љубави према књизи као поузданом извору знања и постепено

оспособљавање за *самообразовање*. Посебно је важно да се у току остваривања свих задатака наставе матерњег језика ученик што више *осамостаљује* и подстиче на *креативност*, да се у њему зналачки побуђује *истраживачка радозналост* и да се навикава на *слободно* и *критичко* мишљење и закључивање.

2. Централно место сваког плана и програма за овај предмет заузимају **програмски садржаји** за *редовну наставу*. Они се распо-ређују у *подручја* према њиховој функцији и поступности у захте-вима од I до IV разреда:

- *основе читања и писања* (I разред)
- *читање и анализа текста* (I до IV)
- *култура језичког изражавања* (I до IV)
- *језик* (I до IV).

У оквиру сваког подручја оријентационо се дају *програмске целине* (теме) или, ређе, наставне (програмске) јединице, као и вре-ме, обим и облик наставног рада, што је од знатне практичне ко-ристи, посебно за учитеља почетника.

2.1. **Основе читања и писања** у I разреду подразумевају *савладавање технике читања и писања* за оне ученике који долазе у школу *без нарочитих предзнања* из ове области, али и решавање *сложенијих захтева* за оне који поседују *извесно предзнање*. Зато уобичајен назив за ово подручје — *почетно читање и писање* — и није адекватан, јер се, углавном, среће у стручној литератури. У свим осталим видовима језичког комуницирања јавља се скоро ис-кључиво као читање и писање, односно *учење, савладавање, усва-јање читања и писања*, као што је реч о учењу, савладавању и ус-вајању *основних појмова* о језику или различитих облика *усменог и писаног изражавања*, итд. Исто тако, у периоду *увежбавања ло-гичког читања* одабраног штива подразумева се не само *разумева-ње прочитаног*, него и неопходан *разговор о садржају прочитаног* који у себи има више елемената из подручја *говорне културе* него из *анализе (обrade) штива* (текста).

Према томе, *разговор о прочитаним садржајима* са ученицима овог узраста најједноставнија је и најпрецизнија *провера њихове оспособљености за читање с разумевањем* (без кога и нема доброг читања) и само *припрема* за анализу, са којом се организовано по-чиње у II разреду. То значи да све видове активности у овом ра-зреду које се односе на *читање и писање* треба посматрати као *јединствену целину* која има своје природне развојне фазе: *припре-му за читање и писање, усвајање (учење) и увежбавање читања и писања*, које представља завршну активност, и оспособљавање нај-млађег ученика да се самостално служи писмом — да чита и ра-зуме прочитано и да пише и схвати написано.

2.2. **Читање и анализа текста** је централно подручје наставе матерњег језика и оно прожима све остале области овог предмета. Под *читањем* се подразумевају *све врсте читања* које одговарају овом ученичком узрасту (логичко, гласно, у себи, усмерено, истра-живачко, изражајно), а *увежбавају се* у складу са одговарајућим програмским захтевима. *Анализа обухвата уочавање, откривање, ту-мачење и вредновање* битних елемената и својстава прочитаног шти-ва, а те ученичке активности се не односе само на тзв. *обраду*,

већ и на остале типове наставног часа (утврђивање, обнављање знања, и сл.), и не морају бити организоване само на часу већ и као различити облици ученичке самосталне активности (домаћи рад, усмени реферат, белешке о лектури, и др.). *Штиво* се односи, пре свега, на школску и домаћу лектуру, али и на садржаје из популарне и научне литературе, *дечје штампе*, и сл.

Прихвати ли се *јединство* наставних задатака и циљева који проистичу из *читања и анализе текста*, онда све *облике* читања и све *врсте* штива која се читају и анализирају треба сагледавати у том јединству, без обзира на то колика је разгранатост захтева по разредима.

2.3. Култура језичког изражавања обухвата и *усмено и писмено* језичко изражавање које се остварује у *основним* облицима комуникација у овој фази школовања — *првпричавању, причању, описивању и извештавању*. Иако врло сложени, наставни захтеви овог подручја су подстицајни и у функцији комплексног и систематског неговања ученичке језичке културе. Осмишљеним повезивањем усмене и писане речи, разноврсним вежбањима (од којих посебно ваља истаћи постепено увођење ученика у процес планске израде писменог састава) и нарочито функционалним усмеравањем говорних и писмених активности и на остале облике наставног и ненаставног рада — постављају се темељи ученичког језика и говора у оквирима нашег књижевног стандарда.

2.4. Језик у млађим разредима основне школе као предметно подручје односи се на елементарне *граматичке и правописне* категорије, које обезбеђују *нормативност* ученичког говора. Како су то језичке појаве које су у доброј мери апстрактне природе, програмски захтеви су одмерени према ученичким могућностима и основним потребама нормирања језичког стандарда. Зато у свим разредима доминира *реченица* као примарна говорна јединица, а сва *правила* усвајају се без *дефиниција*, у конкретној језичкој реализацији и у свим облицима говорног комуницирања. То значи да се *граматичка и правописна* правила не посматрају изоловано, ван ширег језичког контекста (усменог и писаног), те и оријентационо време које се предвиђа за усвајање знања о појединим језичким појавама треба узети условно и прилагођавати га потребама и могућностима конкретног наставног тренутка.

Таква класификација програмских садржаја у редовној настави не само да је терминолошки једноставна и прихватљива, већ изразитије истиче потребу за *јединственим, целовитим* сагледавањем свих наставних захтева у целокупном програмском контексту, што је један од значајних методичких приступа у њеном организовању и извођењу. Истовремено, та одређења ближа су називима и распореду предметних подручја у наредним фазама наставе матерњег језика, која се иначе темељи на резултатима постигнутих у млађим разредима основне школе.

3. Посебни облици рада су у тесној вези са редовном наставом, мада имају посебан третман па им се често у наставној пракси придаје мањи значај од оног који стварно имају. То су: *ванредна настава* (допунска, додатна и продужна), *слободне активности* (дружине) и *повремене активности* (приредбе, излети, посете, сусрети, екскурзије, и сл.).

3.1. *Ванредна настава* организује се због одговарајућих потреба у току реализације програмске грађе у оквиру редовне наставе. Време, садржаје, обим и методички приступ за *допунску* и *продужну* наставу одређује, према указаним потребама у току наставне године, сам учитељ. Часови *додатне* наставе предвиђени су само за ученике IV разреда, а наставни садржаји проистичу, углавном, из грађе за редовну наставу, али су захтеви сложенији и њихово остварење тражи изузетно одговоран, истраживачки и стваралачки приступ и учитеља и ученика.

3.2. *Слободне ученичке активности* имају значајну образовно-васпитну улогу, посебно у млађим разредима основне школе, и нарочито у вези са наставом овог предмета. Иако се тешко може организovati рад свих секција слободних активности, њихова бројност (има их осам) јасно говори о могућностима да се бар неке од њих формирају и да се ученик определи за једну од њих, зависно од својих склоности и узраста. За сваку од дружина оријентационо су дати задаци, садржај рада и посебни задаци, тако да се све те сујестије, као и многе друге на које оне посредно упућују, лако могу унети у оперативни план рада који се сачињава одмах по формирању дружине, односно обнављању њеног рада на почетку школске године.

3.3. *Повремене активности* су саставни део плана и програма рада сваке школе, у коме значајну улогу имају активности које се односе на матерњи језик. Како се за те врсте образовне и васпитне делатности не могу дати прецизни садржаји који ће важити за сваку школу, а самим тим и за сваки наставни предмет, то је остављено учитељу као појединцу и школи као целини да такве активности организују према својим потребама и могућностима. При том је врло важно имати на уму да њихова реализација *не сме* имати само забавни и рекреативни карактер већ, пре свега, *мора садржати* образовне и васпитне циљеве и задатке који проистичу из целокупног наставног процеса.

4. *Дидактичко-методичка упутства* су интегрални део *Плана и програма* и значајна су новина у програмирању, планирању и реализовању садржаја наставе матерњег језика, те поред поменутих активности обухватају још два значајна наставна питања: *планирање* програмске грађе и *вредновање* ученичког знања и рада. Упутства се залажу, углавном, за *савремен* и *модеран* методички приступ у организацији целокупне наставе овог предмета и у настави могу да послуже као корисна оријентација сваком учитељу, без обзира на то да ли је почетник у раду или поседује извесно искуство.

Све богатија и разноврснија теоријска разматрања сложене наставне проблематике и све поузданија наставна пракса која је добрим својим делом провера и потврда наставних али и методичких захтева — показују да *савремена настава* матерњег језика има изразито динамичан и променљив ток. Због тога је и програмска структура наставе овог предмета на свакодневној провери и под луком критичког преиспитивања, које лако може да уочи пропусте, недостатке и грешке које није било могуће сагледати у време доношења *Плана и програма*, али о којима учитељ мора водити рачуна. Та чињеница указује на неопходност тешње сарадње између институција које се баве образовном делатношћу (посебно програмирањем

наставног рада) и знатног броја проверених практичара који су у сваком тренутку кадри да допринесу решавању основних наставних питања. Једино тако се може доћи до поузданих решења и сазнања о томе шта може остати *трајна основа* а шта ваља *мењати* и *усаглашавати* са захтевима *модерног методичког приступа* који је у основи целокупне разредне наставе.

У контексту таквих погледа на савремену наставу матерњег језика, и учитељ почетник може да нађе своје право место.

ПИТАЊА И ЗАДАЦИ

1. Набавите за своје потребе *План и програм*.
2. Анализирајте *циљ и задатке* наставе матерњег језика.
3. Који су *важнији задаци* наставе овог предмета по *разредима*?
4. У чему се огледа *целовитост* програмске грађе у настави матерњег језика?
5. У оквиру *већа године* *организујте „округли сто“* на коме ћете *критички проценити* програмску структуру наставе матерњег језика. Обезбедите учествовање професора методике наставе овог предмета и учитеља — ментора из вежбаонице.
6. Проучите темељитије програмске садржаје наставе српског језика у IV и V разреду, па извршите *упоредну анализу* по подручјима.